

URALISZTIKAI HANGTANI REKONSTRUKCIÓK PROBLÉMÁIRÓL

VÉRTES EDIT

Az uralisztikában a hangtani rekonstruktumok helyes voltát az alapnyelvi rekonstruktumok esetében nem lehet közvetlenül ellenőrizni, az átadott vagy átvett jövevényszócsoportoknál is rendkívül ritkán adódik erre némi lehetőség. Pedig bizonyos kontroll elvileg nem lehetetlen, a tudomány fejlődése ezt szükségessé is teszi.

1. Hangtani rekonstrukciók eleinte a finn-volgai (FV) egybevetésekkel kapcsolatosan készültek, majd permi adatok bevonásával a finn-permi (FP) alapnyelvi adatok kikövetkeztetésére is sor került. Ugor (Ug.) nyelvek alapnyelvi adatainak következetes elképzelése nem következett ugyan, ennek ellenére keletkezett sok finnugor (FU) rekonstruktum. Szóbeli beszélgetései során E. Itkonen rendszeresen utalt a szükséges ugor munkálatok hiányára. A XX. században a szaporodó FU-szamojéd egybevetések miatt – szamojéd előmunkálatok nélkül – szokássá vált uráli (U) alapnyelvi hangalakok rekonstruálása. Csak ezek szaporodása után fogtak a szamojédológusok, főként Janhunen vizsgálatára támaszkodva, összszamojéd (PS) rekonstruktumok kidolgozásához. Noha az U alapnyelv kikövetkeztetett mássalhangzó-állománya 20 konszonáns (legújabbban egyeseknél -*γ- elhagyásával 19), a PS pedig 13–14, a különbség létrejöttének indoklására vagy a számszerűen eltérő eredmény helyességének felülvizsgálatára eddig még kísérlet sem történt. Következzék ez most, legalább is egy szűkebb területen vizsgáljuk meg a kontroll lehetőségét és eredményességét.

2. Rekonstruktumok mindenkor kétféle módon készíthetők:

- a) vagy a mostani, ismert adatokból indulunk ki s következtetünk az előzményekre;
- b) vagy elképzelünk egy bizonyos előző állapotot, s abból vezetjük le a mostani, ismert fejleményeket.

Tegyük kísérletet a szinte legmaradandóbb, alig változó, követhető nyelvészeti fejlemények, a szókezdő mássalhangzók mai uralisztikai megjelenési formái és az U/FU alapnyelvekben kikövetkeztethető előzményeik aszcendens és deszcendens összekapcsolásának elvégzésére és az eredmények egybevetésére. A nyelvtörténet és az összehasonlító nyelvészet tanulságai természetesen nem hagyhatók figyelmen kívül, ezért sem lehet teljesen szókezdő mássalhangzókra, illetve szókezdetekre szorítkozni.

3. Haladjunk a leegyszerűbb, legvilágosabb, legkevésbé támadható esetektől a bonyolultabbak felé. A közölt példaanyag újabb etimológiai szótárainkban, elsősorban az UEW alapján ellenőrizhető.

3.1. Az *m*-kezdetű uráli eredetűnek vallott szavak minden U nyelvben *m*-kezdetűek, ezért logikus U/FU **m*-előzmény kikövetkeztetése. Hasonló elgondolás alapján U/FU **m* szókezdetűekből származóknak képzeljük a mai U nyelvek *m*-kezdetű szavainak egykori előzményeit.

A kétféle rekonstrukció azonossága természetesen nemcsak akkor jöhet létre, ha szinte semmi változás sem történt az U nyelvek története során. Több esetben lehet teljes bizonyossággal következtetni.

Tudjuk, hogy a legtöbb U nyelvben – ha van – a zöngés/zöngétlen konsonánspárok későbbi fejlődés eredményei. A magyarban pl. a *t*- és a *d*- szókezdetű U szavainkban azonos előzményből származtatható. Minthogy a finn *ti(-) > si(-)* változás most is létezik, a *t*-, *d*-, fi. *si*- szókezdetűk rekonstrukciójának **t*- felel meg, s viszont a **t*- kezdetű rekonstrukciókból *t*-, *d*-, fi. *si*- kezdetű szavak származtathatók.

Említhetők az *l*, zürjén nyelvjárási *l*, *v*, osztj. nyelvjárási *l*-, *l*-, *t*-, *l*-, *i*- stb. kezdőhangú szavak **l*-es rekonstrukciói folytatóiként feljegyzett U nyelvészeti adatok.

Ezzel már a vokális kezdésű szavak kérdése is fölmerült. Minthogy tudjuk, hogy a *j* több U nyelvben palatális vokálisba, a *v* (*w*) pedig orálisba olvadhat bele, ezért *j* (magy. > *gy*) és *i* szókezdetű előzményeként **j*-, a *v* (*w*) és *o*-, *ö*- kezdetűekéként **w*-rekonstruálható; az U/FU **j*-, **w*- rekonstrukciók szavakból pedig mai *j*- (*gy*-), *i*-, illetve *w*- (*v*-), *o*, *ö* kezdetűek vezethetők le.

Figyelembe veendők egykori, régen befejeződött változások is: az *r*- kezdetű U/FU szavak votj. megfelelői *ʒ*- kezdetűek. Következésképpen *r*-, és votj. *ʒ*- rekonstrukciója feltétlenül **r*-, illetve **r*-ből *r*- és votj. *ʒ*- származtatható.

Közismert tény, hogy a palatalizáció és a depalatalizáció az U nyelvekben gyakori; ezért vagylagosan **n* meg **ñ*-, illetve a rekonstruáló nyelvész felfogásának megfelelően csak az egyik akár ascendens, akár descendens rekonstrukcióban lehetséges.

Ritkasága miatt a *l*-/*l*- kérdése elhanyagolható, *s*/*s* pedig egyéb hozzá fűződő probléma miatt külön említendő (3.3.).

3.2. A rekonstrukciók hitelességét nem veszélyezteti, ha egyik vagy másik U nyelvben a belevonható szókezdetűk többfélék. Klasszikus, régóta számon tartott példa a *p* szókezdetű, melynél a magyarban a rokon nyelvek *p*-jének *f*- felel meg. Sok nyelvész különböző biztonsági fokkal azt állítja, hogy az egykori **p*- a **p*- > *f*- változás megtörténte előtt zöngésülhetett, s így **p*- > *b*- jöhetett létre. Egyes szavak esetében a **p*- > *p*- azonosságnak is akadnak szószólói. Ezért, magy. *f*-, *b*- (? *b*-), *p*- (? *p*-, ?? *p*-) egyéb U *p*- kezdetű szavak **p*-s rekonstrukciója teljesen elfogadott, s **p*-ből descendens úton a felsoroltak szabályosaknak tekinthetők.

3.3. Vannak olyan rekonstruálási módok, melyek lényegileg a finnugrisztika tudományos művelésének a kezdetei óta jól ismertek, elfogadottak, melyeket azonban a finnugrisztikából az uralisztikába való áttérés miatt bizonyos fokig át kellene fogalmaznunk.

Az egyik ilyen megfogalmazási fejlesztést igénylő tekintélyes szócsoporthoz a **k*-kezdetűeké; ebbe minden *k*-val kezdődő FP szó, az ugor *k*-s palatálisakat és az ugor *h*-, *χ*-, *k*- kezdetű velárisakat foglalják régen össze. A descendens megfogalmazás szerint

a FU **k-* változatlan maradt a FP nyelvekben és az ugor palatális szavakban, az ugor veláris szókezdet pedig egyesek szerint az ugor örökségtől megfelelő indítást kapva változott meg, mások (többek) szerint a három ugor nyelvben külön-külön önállóan történt a fejlődés.¹ A finnugrisztikának uralisztikává bővülésekor a veláris szavak közül sokhoz kapcsolódott szamojéd megfelelő, mely hangtani szempontból az obi-ugor velárisokhoz áll legközelebb. Az UEW-ben kb. 8-szor annyi veláris U vagy esetleg U-nak minősített **k-* kezdetű szó található, mint palatális (melyekben a szám. szókezdet asszibilálódott). Deszcendens származtatás szerintem legvalószínűbben úgy adható meg, hogy az U **k-* kezdetű szavak szókezdetének artikulációs módja erősen függött a hangrendtől. Az ósszamojéd alapnyelv leválása után abban a velárisok χ irányába fejlődtek, a palatálisok szibilálódtak,² a szajáni-szamojédok elődeinél meglehetősen megszűnt a hangrendi függőség. A FU alapnyelvben a viszonyok lényegileg az U-hoz hasonlóak maradtak. A FU alapnyelv kettéválása után a FP-ben kiküszöbölődött a hangrendi függőség, az ugorban pedig éppen az ellenkező folyamat játszódott le, mint a PS-ban: a palatális szavak tartották meg a lehetőség szerint a FU, a FP-ben is megőrzött artikulációt, s a velárisokban következett be hasonló fejlődés, mint a PS veláris szavakban.³

A másik, új megfogalmazást, új szemléletet követelő rekonstrukciós mód – a benne szereplő etimológiák megváltoztatása nélkül – a szibilánsokkal kapcsolatos: a permimordvin *š-* szókezdetnek ugor és finnégi *s-* (ezen utóbbi a rendszer követelte depalatalizációval), továbbá speciális cser. és lp. fejlemény a megfelelője. A finnugrisztikában – tekintettel a finnégi jellegzetes depalatilizációra – a FP *š-* előzményét következtették ki FU **š-* rekonstrukciónak, melyet az ugorban depalatilizálnak tekintettek. A mai állapotokat FU **š-*-ből lehetett így magyarázni.

Az áttérés az uralisztikára annak PS **s-*-szével feltétlenül szükségessé tesz egy szemléleti változtatást, mert az U **š-* > PS **s-* és a FU **š-* > Ug. **s-* folyamat a többi szibiláns fejlődését olyan feltételekhez kötné, melyek így teljesíthetetlenek lennének. A **š-* (U, FU) a régi felfogás szerint csak akkor depalatilizálódhatott volna a PS-ban is és az ugorban is, amikor e két alapnyelvben az örökölt palatálizálatlan szibilánsok már mássá váltak. Azaz az U>PS **š* > **s* és az Ug. **š* > **s* szókezdetű szavak átalakulásakor az **s-*, **š-* > **ʃ-* vá válásának befejezettnek kellett volna lennie; depalatilizáció útján **s-* kezdetűek újra csak akkor jöhettek volna létre; különben az eredeti **š-* **s-*, **š-* rekonstrukciónak összekeveredhetek volna! Annak feltevése, hogy PS és PUG. **s-* > **š-* > **ʃ-* megtörténekor létrejőjön olyan **ʃ-*, mely *t*-vé alakulhat a szamojéd-ban is, egyes ugor nyelvjárásokban is, a PS-ban is és a PUG.-ban is lezajlott az U **š-* > **s-* változása előtt, teljes képtelenség, mert ezek szerint az U-ból kivált PS-ban és a későbbi FU-ból kivált PUG.-ban az *š-*, *s-*, *š-* és *ʃ-* hangtörténete tökéletesen azonos lenne, erre lehetetlen gondolni; az viszont nem teljesen lehetetlen, hogy volt U **s-* és

¹ Ezen utóbbi fejlődés valószínűségi fokának szinte lehetetlen voltával most itt nem foglalkozom.

² Talán sokukat a mai napig sem fedezték még föl.

³ Ma már tudjuk Karjalainen és Csepregi közlései alapján, hogy az osztjSzug. V Vj. stb. *k*, az osztjNy *χ*-szerű hang, nem pedig *k*-féleség (FUD 4: 170; Csepr.SzugChr. 15).

U *ʔ, mely a PS-ban és az ugorban is megmaradt, a FP-ben pedig *s- > *ś- és később *ʔ > *s-, *ś- fejlődött.⁴

4. Eddig nem foglalkoztam az affrikáták rekonstrukciójával: szerintem azonban az affrikáták és szibilánsok viszonyának tökéletesebb tisztázása előtt a kérdés felvetése még korai. Míg egyes szibiláns szókezdetű rekonstrukció etimológiájának az ugor vagy permi tagja esetleg csak egy ősből affrikátából származtatható, – vagy fordítva – addig az eddigi eljárások hibái gyűjthetők, de komoly javaslat jó rekonstrukciókra aligha tehető.

5. A tárgyalt esetekben (3.) a mai képviselők alapján rekonstruált U/FU mássalhangzóból levezethetők a mai szókezdetek. Tehát az aszcendens és a deszcendens műveletek harmonizálnak egymással. A kétféle módon nyerhető eredmények harmóniájának teljes hiánya a szókezdő és a szóközépi helyzetben együtt is ritka δ , δ' esetében forog fenn. Az UEW valamennyi * δ -, * δ' - kezdetű, illetve * $-\delta$ -, * $-\delta'$ - szóközépi rekonstrukciója táblázatosan látható egy régebbi összeállításomban (XIII–XVI. tábl. FUD 5: 232–35, vö. hozzá 218–223). Az ugor adatok alapján δ , δ' rekonstrukciónak nincs miért gondolni. A vog. $-l' \sim$ oszjtj. $-j-$ (XIII., XV., XVI. tábl.) megfelelés okait az obi-ugor nyelvtörténetben, nem az uralisztikában kell keresni. Eddig szinte minden nyelvész úgy vélekedett, hogy a permi és a szamojéd nyelvekben nyoma sincs δ , δ' -ra utaló hangnak. A kérdés tehát az, hogy FV jellegzetesség-e, mely a problémát felvetette, vagy lapp speciális nyelvjárási jelenség, mely átkerülhetett finnugri és más adatokba is. Hasonlóképpen U * δ , U * δ' feltevése és abból mai hangok levezetése sem eredményes, hiszen a PS-ban nem létezett. Akkor U létezése bizonyíthatatlan. Ugyanolyan joggal lehet kivésésére a PS-ban, mint keletkezésére a FU-ban gondolni. Tény, hogy FU δ , δ' létezése is bizonyíthatatlan, hiszen sem az ugor, sem a permi alapnyelv nem igazolja egykori meglétét; a FV adatok, melyek levezetése sem * l -ből, sem * l' -ből nem végezhető el, nem elégségesek egy, sőt két U/FU hang rekonstrukciójára. Ezek Laziczus sokat hangoztatott elvi álláspontját igazolják: aminek létrejöttét nyelvtörténeti és nyelvhasználati ismereteink nem magyarázzák kellőképpen, az még nem tekinthető alapnyelvi örökségnek, mert attól a rekonstruált alapnyelv rendszer helyett lomtárrá alakul (MNyTK 33: 88; NyK 48: 362; vö. FUD 5:221, továbbá részletesebben MNy., sajtó alatt).

6. A rekonstruált szókezdő mássalhangzók felülvizsgálatának eredményeként megállapítható: ha az aszcendens és a deszcendens rekonstrukció azonos eredményhez vezet, ezek kölcsönösen támogatják egymást, a rekonstrukció minden bizonnyal helyes. Ha viszont aszcendens és deszcendens módon nem azonos hang a kikövetkeztetett eredménye (vagy meg sem állapítható egy hang), nem jön létre elfogadható rekonstrukció.

⁴ Ezek elvi akadályáról Katz írt (СФУ 1973: 387–388). A megoldás azonban talán mégis ilyen úton keresendő.

ON THE PROBLEMS OF PHONOLOGICAL RECONSTRUCTION IN URALIC LANGUAGES

VÉRTES EDIT

The paper presents the methodological problems of phonemic reconstruction in Uralistics. Illustrations are taken from the inventory of consonants, i.e. the systematic correspondences of the initial consonants are concerned. The final conclusion is that a proto-form is acceptable if one and the same form is postulated by the ascending and descending way of reconstruction as well.